

लो. टिळक यांचे चरित्र

पूर्वार्ध - खंड १

(सन १८९९ अखेर)

नरसिंह चिंतामण केळकर

रिया पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर

प्रमुख वितरक

अजब डिस्ट्रीब्युटर्स

६७८-ई, निदान हॉस्पिटलसमोर,
शाहूपुरी, २ री गल्ली, कोल्हापूर.

लो. टिळक यांचे चरित्र (पूर्वार्ध- खंड १) : नरसिंह चिंतामण केळकर

प्रकाशक

रिया पब्लिकेशन्स
२५०, ब-३०, शितल बंगला,
नागाळा पार्क, कोल्हापूर.

प्रमुख वितरक

अजब डिस्ट्रीब्युटर्स
६७८-ई, निदान हॉस्पिटलसमोर,
शाहूपुरी, २ री गल्ली, कोल्हापूर.
मोबा. : ९४२२४२१५०२

अक्षरजुळणी

रावजी देसाई

मुखपृष्ठ

चित्रमित्र पब्लिसिटी, कोल्हापूर.

मुद्रक

ॐकार मुद्रणालय, कोल्हापूर.

आवृत्ती

ऑक्टोबर, २०१२

किंमत

रुपये ५००/-

© सदर पुस्तकातील मजकुराचा हक्क मुक्त आहे; परंतु या पुस्तकातील मांडणी, मुखपृष्ठ किंवा एकंदरीत रचना यांची नक्कल करता येणार नाही, तसेच ट्रेसिंग किंवा निगेटिव्हच्या साहाय्याने छापताही येणार नाही. तसे आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल, याची नोंद घ्यावी.

लो. टिळक यांचे चरित्र
लो. टिळक यांचे चरित्र
लो. टिळक यांचे चरित्र
पूर्वार्ध – खंड १

प्रस्तावना

लो. टिळक हे ता. १ ऑगस्ट १९२० रोजी मृत्यू पावले, त्याबरोबर त्यांचे एखादे चरित्र लिहिले जावे अशी सर्व महाराष्ट्रात, जवळ जवळ एका आवाजाने, आपली इच्छा प्रदर्शित केली. लोकमान्यांच्या चरित्रासंबंधी अनेकांनी अनेक रीतींनी सूचना प्रगट केल्या. त्यातील काही सूचना व्यक्तिशः आमच्याकडे पाठविण्यात आल्या. महाराष्ट्रीय वाचकांची ही इच्छा शक्य तर पुरी करण्याचा प्रयत्न आपणहि करून पहावा अशा बुद्धीने ता. २४ माहे ऑगस्ट १९२० च्या केसरीत लो. टिळकांचे चरित्र लिहिण्याचा आमचा संकल्प आम्ही जाहीर करून, सर्वत्र पसरलेल्या टिळकभक्तांना व मित्रांना त्यांच्या संग्रही असलेली माहिती पत्रे टिपणे वगैरे साधने या कामी सहकारिताबुद्धीने आम्हाला पुरविण्याची विनंती केली. आणि आम्ही हाती घेणार ते चरित्र पुढील सालच्या (१९२१) फेब्रुवारी मार्चचे सुमारास प्रसिद्ध होईल अशी त्याच अंकात जाहिरातहि दिली गेली हे वाचकांस कदाचित स्मरत असेल.

पण येथून पुढे अनेक प्रकारच्या उद्योगांत आम्ही सापडल्याने व काही दिवस आजारीहि पडल्याने, १९२१ चा फेब्रुवारी - मार्च तर फुकट गेलाच, पण १९२१ तल्या टिळकांच्या प्रथम श्राद्धतिथीसहि आमच्या हातून हे काम झाले नाही. येवढेच नव्हे तर पुढील सालीहि (१९२२ ऑगस्ट) आमचा हा निश्चय फुकट गेला.

आमचा पूर्वसंकल्प तडीस न गेल्याबद्दल स्वतः आमच्याप्रमाणेच ज्यांची निराशा झाली होती अशांपैकी काही गृहस्थांनी याच सुमारास स्नेहभावाने आमचा निषेध केला. व काहींनी आम्हाला पुनरुद्युक्त होण्याला उत्तेजन दिले. मुंबईच्या 'क्रॉनिकल'लाहि पत्रे पाठवून आम्हीच हे चरित्र लवकर लिहावे अशा सूचना काही गृहस्थांनी केल्या. यामुळे हे काम हाती घेण्यास अधिक विलंब करू नये असे आम्हालाहि वाटू लागले. चालचलाऊ कामे मागे टाकण्याच्या इच्छेने पुण्याबाहेरील दौऱ्यांचा पाय आम्ही प्रथम किंचित् मागे घेऊन पाहिला पण खुद्द पुण्यांत राहून तरी नित्यनैमित्तिक काम बाजूस टाकू म्हणणे हे पाण्यात आकंठ बसून आंग कोरडे ठेवू म्हणण्यासारखेच व्यर्थ होय ही गोष्ट, आमच्याच काय पण आमच्याशी नित्य कामकाज पडणाऱ्या इतरांच्याहि, निदर्शनास पूर्णपणे आली असेल. पुणे सोडून बाहेर जाऊन राहणे आम्हाला जितके कठीण तितकेच पुण्यांत राहून, म्हणजे इतर व्यवसाय सांभाळून, चरित्रलेखनाचे

काम करणेहि कठीण पण गतवर्षी टिळकांच्या श्राद्धतिथीला जो संकल्प आम्ही तिसऱ्यांदा जाहीर केला तो याहि साली फिरून चवथ्यांदा जाहीर करावा हे अगदी जिवार आले. म्हणून खुद्द पुण्यांतच राहून व इतर सर्व कामे नेहमीप्रमाणे करीत राहूनहि, म्हणजे अधिक श्रम पडले तरी ते पतकरून, टिळकांच्या चरित्रग्रंथाचा निदान, एक खंड तरी येत्या ऑगस्टच्या आत प्रसिद्ध करावाच करावा अशा उमेदीने आम्ही या कार्याला लागलो. आणि सुदैवाने ही मर्यादित इच्छा तरी सफळ झाली याविषयी मनापासून आनंद वाटतो.

लो. टिळकांचे चरित्र लिहिणे ही गोष्ट आजच्याहि घटकेला बरीच अवघड व नाजुक आहे. एक तर खुद्द टिळकांच्या हयातीत उठलेले वादाच्या धुळीचे लोट जमिनीवर बसण्याला व आरपार स्वच्छ दिसू लागण्याला अडीच वर्षे सतत स्रवलेले विस्मृतीचे दहिंवर पुरे झालेले दिसत नाही. दुसरे असे की, टिळकांच्या चरित्रांत सरकारी नोकर आणि राष्ट्रीय पक्षांतील निरनिराळ्या ध्येयांचे व स्वभावाचे लोक यांचा इतका निकट व गुंतागुंतीचा संबंध आला की, त्यातील काही काही बाबींची खाजगी माहिती, कोणा लिहिणारस असली तरी, ती प्रकट करण्याची वेळ अद्यापि आलेली नाही. काही हकीगती चारदोन पिढ्या गेल्यानंतर ऐतिहासिक म्हणून उघड रीतीने सांगता येतील, व त्या ऐकून हर्ष अमर्ष विषाद वाटणाऱ्या व्यक्ती नाहीशा झाल्यामुळे त्याविषयी शुद्ध कौतुकच शिल्लक उरेल. पण टिळकांना दिवंगत होऊन पुरी तीन वर्षेहि न झाल्या कारणाने अशा हकीगती प्रसिद्ध करणे हे काम आज सहजच अवघड होऊन बसते. तथापि, या अडचणी लक्षात घेऊनहि चरित्रलेखनाचे आजचे काम उद्यांवर ढकलणे योग्य होणार नाही. असे मनाशी ठरवून आम्ही त्या कार्यास लागलो, कारण आज प्रसिद्ध न करिता येण्याजोग्या गोष्टी पुढे प्रसिद्ध करिता येईपर्यंत थांबावे, तर दुसरे पक्षी या विलंबामुळे आज स्मरणात ताज्या असणाऱ्या दुसऱ्या काही गोष्टी त्या वेळेपर्यंत स्मरणांतून नाहीशा व्हावयाच्या; मिळून बेरीज तीच येणार! काळाची दोन टोके धरावयास जावे तर कोणते तरी एक हाती येते व दुसरे सुटून जाते. या करिता चरित्रलेखनाचे काम न थांबविता त्यातील आज लिहिता येण्याजोग्या गोष्टी कोणी आज लिहाव्या, आज न लिहिता येण्याजोग्या गोष्टी पुढे ढकलून लिहिता येतील तेव्हा दुसऱ्या कोणी त्याहि लिहाव्या व अशा रीतीने अनेक हातांनी व अनेक हप्त्यांनी असली कामे पूर्ण करावी, हाच मार्ग अधिक श्रेयस्कर होय. किंबहुना एक धार्मिक दाखला घ्यावयाचा तर असेहि म्हणता येईल की, ज्याने देऊळ बांधावे त्याने स्वतः त्यावर कळस न लावता दुसऱ्याने लावण्यासाठी राखून ठेवावा, त्याप्रमाणे औचित्याच्या दृष्टीने स्वतः आम्हाला आज या घटकेस ज्या हकीगती देता आल्या तेवढ्याच आम्ही या ग्रंथात दिल्या आहेत, इतर हकीगती कालांतराने सांगणे किंवा इतरांनी सांगणे हेच योग्य ठरेल; व पुढे त्या तशा योग्य वेळी योग्य लोकांकडून लिहिल्या जाऊन टिळकांच्या चरित्रग्रंथाला पूर्णता येईल असा आमचा भरंवसा आहे.

काही हकीगती आज सांगता येण्यासारख्या नाहीत म्हणून त्या वगळल्या ही अपूर्णत्वाची एक बाब झाली. पण तशा दुसऱ्याहि काही बाबी आहेत. विषयासंबंधाने सामान्यतः पूर्णत्वाची जी दृष्टी तीच विषय मांडण्याच्या पद्धतीसंबंधानेहि असते. काही चरित्रे केवळ माहिती देण्याच्या दृष्टीने लिहिलेली असतात. काही निवळ गुणवर्णनपर असतात, काहीत या दोन्ही गोष्टींना बराचसा संक्षेप दिलेला असून त्यात विषयानुसंधानाने मुख्यतः तात्त्विक विवेचनच असते, व काही केवळ एखादा विशेष पक्ष समर्थन करण्याकरिताच लिहिलेली असतात. या सर्व दृष्टींचा मेळ बसत नाही, व कोणी तो बसविण्याचा प्रयत्न केला तर ती एक प्रकारची कथा बनून तिचा विस्तारहि बेसुमार होतो, हे जाणून आम्ही फक्त एकाच दृष्टीने हा चरित्रग्रंथ लिहिला आहे. ती दृष्टी म्हणजे प्रकरणवार साधार भरपूर व जुळवून माहिती देण्याची. ही पद्धती सर्वात अधिक नीरस ठरण्यासारखी असते. पण इतिहास कथनाच्या पायावरच पुढे गुणवर्णन, तात्त्विक विवेचन, वगैरेची इमारत बांधता येते. यामुळे ज्याला सर्वात कमी लेखनकौशल्य लागते अशी व निवळ काबाडकष्टाची पद्धति तेवढीच आम्ही स्वीकारून हा चरित्रखंड वाचकांना सादर केला आहे. इतर दृष्टी चालवून या चरित्राचे काही भाग लिहिण्याची स्वतः आम्हांसहि हौस वाटते, नाही असे नाही. पण हल्लीच्या या खंडात टिळकांच्या चरित्राचा फक्त सन १९०० पर्यंतचा, म्हणजे निम्माच किंवा निम्याहूनहि कमी, भाग आल्यामुळे आम्हांस तसे करिता येणे अशक्यच झाले आहे. म्हणून गुणवर्णन, तात्त्विक विवेचन, वगैरे काही भाग आम्हास लिहावयाचे ते या चरित्राच्या उत्तरार्धाच्या शेवटी लिहिण्याचे आम्ही योजिले आहे.

या चरित्र - ग्रंथाची साधने मिळाली तेवढ्यांचा उपयोग आम्ही केलाच आहे, तथापि ही साधने जितकी भरपूर असावी तितकी नाहीत हे कबूल करणे प्राप्त आहे. अशा साधनांत सामान्यतः खालील प्रकार असतात (१) पूर्वी वेळोवेळी इतरांनी लिहून ठेवलेले त्या त्या मुदतीपर्यंतचे म्हणूनच अपुरे चरित्रग्रंथ. (२) स्वतः चरित्रविषयक व्यक्तीने लिहून ठेविलेले आत्मचरित्र किंवा त्या संबंधाची टिपणे. (३) समकालीन खासगी वृत्तपत्रे वगैरेतून, म्हणजे सार्वजनिक लेखांतून, आलेली माहिती. (४) समकालीन पत्रव्यवहार. (५) समकालीन लोक किंवा स्वतः चरित्रविषयक व्यक्ती यांच्या रोजनिशा, इत्यादि. यापैकी नं. १ च्या सदराखाली पडणारी काही पुस्तके उपलब्ध आहेत. लो. टिळक वारले तेव्हा, तसेच पूर्वी वेळोवेळी त्यांजवरील खटल्यांच्या हकीगती ग्रंथरूपाने प्रसिद्ध झाल्या तेव्हा, टिळकांची काही त्रोटक चरित्रे प्रसिद्ध झाली होती. पण त्याहून सविस्तर असे चरित्र म्हणजे श्री. कृष्णाजी आबाजी गुरूजी यांनी लिहिलेले होय. या चरित्राचा उपयोग या पुस्तकाचे पहिले दोन भाग लिहिताना आम्हास बराच झाला आहे. नं. २ च्या सदरांत पडण्यासारखा एकहि प्रबंध उपलब्ध नाही. टिळकांनी आत्मचरित्र असे कधीच लिहिले नाही. किंबहुना आत्मचरित्रपर अशा गोष्टीहि त्यांनी लेखांत किंवा व्याख्यानांत कधी फारशा सांगितलेल्या नाहीत. नाही म्हणावयास

चिरोलप्रकरणीं आपल्या वकिलाला माहिती देण्याकरितां म्हणून त्यांनी चारदोन पानांची आपली एक सालवार जंत्री तयार केली होती. नं. ४ च्या सदरांत पडणारी माहिती फारच थोडी मिळाली. टिळकांचा पत्रव्यवहार अगदींच थोडा होता असें नाहीं. पण या चरित्रग्रंथाकरितां जाहीर विनंति केली असतांहि, आम्हाला महत्त्वाचीं अशी टिळकांचीं दहापांच पत्रें देखील कोणाकडून मिळालीं नाहींत. मोठ्या किंवा लब्धप्रतिष्ठित माणसांना टिळकांकडून अनेक पत्रें गेली असतील, पण आमची विनंति आधी सहसा अशा कोणा लोकांच्या कानावर गेली असली तरी, ते टिळकांचीं पत्रें हुडकून काढून आम्हांस पाठविण्याचे श्रम घेतील ही अपेक्षा आम्ही तरी कां करावी? लहानसहान किरकोळ माणसांना स्वतः टिळकांकडून गेलेलीं अशी पत्रें थोडींच असणार, व तीहि त्यांनी विशेष जपून ठेवलेली आहेत असे दिसत नाही. पण टिळकांचा उपकारी स्वभाव किंवा सामान्य दाक्षिण्यवृत्ति याहून अधिक मोठे विषय अशा पत्रांतून निघण्यासारखे नसणार, यामुळे ती मिळविण्याचा विशेष प्रयत्नहि आम्ही केला नाही. टिळकांना लोकांकडून आलेली पत्रें राखून ठेविलीं गेलीं असतीं तर हजारों मिळतीं. पण टिळकांचा नेहमीचा क्रमच असा असें कीं, त्यांना उपयोगी पडण्यासारखी अगदी निवडक अशी पत्रें शिल्लक ठेवून ते बाकीच्यांचीं पुडकीं बांधून टेबलावर ठेवीत, व चारसहा महिन्यांनी एकदां बसून सर्वांचा संहार करून टाकीत. पण आवक पत्रव्यवहाराच्या 'सामान्य प्रलयांची ही कथा झाली. कारण 'विशेष प्रलय' म्हणूनहि कांही होत. टिळकांवर खटले जरी तीनचार वेळच झाले तरी त्यांच्या घरावर झडती- वारंटें येण्याची बातमी कित्येकदां तरी निघाली होती. अर्थात् अशी बातमी येतांच पहिलें काम म्हटलें म्हणजे कागदपत्र नाहीसे करणें ! कारण झडतीमध्ये कोणाचा कसला कागद सापडेल याचा नेम कोणी सांगावा ?

पांचव्या सदरांत पडणारे कागद आम्हांस मुळींच मिळाले नाहींत. आपल्या इकडे आधी रोजनिशा ठेवण्याची पद्धतच मुळी कमी आहे, व कोणी ठेविल्या तरी त्यांनाहि सरकारी झडतीचें गंडांतर केव्हां येईल याचा नियम नसल्यानें त्या न ठेवण्याचें कामी आळसाला भीतीची मदतच होते. रोजनिशांचा दुरुपयोग झाल्याचीं कांहीं ठळक उदाहरणेंहि वाचकांना आठवत असतीलच. मग रोजनिशी ठेवण्याची पद्धत चुकली म्हणा किंवा घेणारांनीं त्यांचा गैरवाजवी फायदा घेतला म्हणा. ग्लॅडस्टनचे चरित्र लिहीत असतां, वर्तमानपत्रें, मासिक पुस्तकें, पार्लमेंटच्या कामकाजाचे प्रचंड छापील अहवाल, याशिवाय रोजनिशा, व आत्मचरित्ररूप टिपणें वगैरे मिळून सुमारें तीन लक्ष अस्सल कागदपत्रांचा उपयोग मोलें यांना झाला. अशा चरित्रांना स्वतः किंवा इतरांनी लिहिलेल्या रोजनिशांचा किती उपयोग होऊं शकतो हें जॉन मोलें यांनीं लिहिलेलें ग्लॅडस्टन साहेबांचें चरित्र ज्यांनीं वाचलें त्यांना सांगण्याचें कारण नाहीं.

राहतां राहिली नं. ३ च्या सदरांत पडणारी साधनें, म्हणजे वृत्तपत्रें वगैरे. याहि बाबतींत केसरी व ज्ञानप्रकाश यांखेरीज इतर वर्तमानपत्रांच्या जुन्या फायली आम्हांस फारशा मिळूं

शकल्या नाहीत. पैकीं केसरीच्या फायलीच आम्हाला या चरित्रग्रंथाला मुख्यतः उपयोगी पडल्या. १८८१ ते १८९९ पर्यंतच्या एकोणीस फायलींपैकी सुमारे दहा फायलींतील लेखांचा टिळकांशीं प्रत्यक्ष संबंध येत असल्यामुळे, हें साधन बिनमोल ठरतें हें सांगावयास नकोच. निदान या अवधीत घडलेली कोणतीही गोष्ट स्वतः टिळकांना कशी दिसली किंवा वाटली हें तरी त्यावरून प्रत्यक्ष कळण्यासारखें होतें. म्हणून हीं फायलें म्हणजे टिळकांच्या सार्वजनिक रोजनिशाच म्हणण्यास हरकत नाही. तथापि त्यांतहि ही एक उणीव आहे कीं, प्रतिष्ठित वर्तमानपत्राच्या पद्धतीप्रमाणें, संपादकासंबंधी खाजगी गोष्टींचा त्यांत मागमूसहि आढळत नाही. ग्लॅडस्टनसाहेबांच्या त्या खाजगी रोजनिशा व टिळकांच्या या जाहीर रोजनिशा यांतील फरक उघडच दिसून येणार आहे. लेखी रोजनिशांच्या श्रमाचीं टिळकांचे आप्त व स्नेही हे खाजगी माहितीची वाप्प केवळ आपल्या स्मरणानें किती भरून काढणार? व ती भरून काढण्याचा प्रयत्न केला असतांहि तो फारसा सफल होऊं शकत नाही हें आम्ही अनुभवाने सांगू शकतो. यांत खरा दोष कोणाचाच नाही. स्मरणानें बिनचुक व सुसंगत असें कोणी झाला तरी किती लिहिणार? जी गोष्ट इतरांची तीच स्वतः आमचीहि. आमच्या आठवणी झाल्या तरी त्या १८९६-९७ पासून पुढच्या, आणि हा पहिला चरित्र खंड तर आम्ही १८९९ अखेरच संपविला आहे. तथापि केसरीच्या फायलीखेरीज इतरत्रहिं थोडथोडी माहिती आम्हांस मिळावी, व ती ज्यांकडून मिळाली त्या सर्वांचे आम्ही येथें एकवटच आभार मानितों. कोणत्या प्रकारची माहिती आमच्याकडे पाठविली असतां या चरित्रग्रंथाला उपयोगी पडेल याची नक्की कल्पना नसल्यानें, किंवा आम्हांला ती कल्पना देतां न आल्यानें, आपल्या संग्रही असलेली माहिती कोणाला यापूर्वी आम्हांस पुरवितां न आली तरी हा पूर्वार्ध वाचल्यावर ही कल्पना येऊन, ती माहिती कोणी आम्हांकडे यापुढे पाठविल्यांस या चरित्राच्या दुसऱ्या खंडांत, किंवा याच खंडाची दुसरी आवृत्ति निघण्याचा सुप्रसंग आल्यास, तिचा आभारपूर्वक योग्य तो उपयोग केला जाईल.

शेवटीं, याच चरित्रलेखनाचें कामी ज्यांची ज्यांची म्हणून आम्हांस मदत झाली त्या सर्वांचे आभार आम्ही मनपूर्वक मानतो. यांतील दोनतीन भागांची प्रत किंवा टिपणें करण्यास प्रथम पुणे अनाथ विद्यार्थीगृहांतील एकदोघे विद्यार्थी व आमचे कल्याणचे स्नेही गणेश कृष्ण फडके यांनी मदत केली, व त्यांनंतरहि फडके यांनी अनेक उतारे करण्याचें काम आस्थापूर्वक केले याबद्दल आम्ही त्यांचे आभारी आहोंत. परंतु हें पुस्तक लिहिण्याचें बहुतेक सर्व काम १९२२ ऑगस्टच्या दुसऱ्या आठवड्यापासून रीतसर सुरू झाले. ते काम मध्यंतरीचे दौरे व इतर कामधामाचे दिवस वगळून, आज तारखेपर्यंत एकसारखे करण्यास, म्हणजे आम्ही तोंडाने सांगितलेला मजकूर लिहिणे, तो लिहून होत असता वेळोवेळी उपयुक्त सूचना करणे, फायलींतून किंवा पुस्तकांतून संदर्भ काढून देणे, व मधून मधून काही प्रुफे तपासणे, या सर्व कामात केसरी

मराठ्याचे उपसंपादक वर्गापैकी श्री. गजानन विश्वनाथ केतकर बी.ए. एल् एल् बी. यांची आम्हांस सर्वतोपरी मदत झाली तिजबद्दल त्यांचे आम्ही फार आभारी आहो. सांगितलेले काम म्हणून तर केतकरांनी ते केलेच, पण त्यातल्यात्यांत आपल्या आजोबांचे चरित्र आपल्या हाताने लिहून होत असल्याने आपण एक प्रकारे पितृऋणच अंशतः फेडीत आहोत या बुद्धीने त्यांनी हे काम अत्यंत आस्थापूर्वक केले असेल हे आम्ही सांगितले पाहिजे असे नाही. आमचे मित्र व सहकारी श्री. धोंडोपंत विध्वंस यांची या कामी मदत किती झाली असेल याची कल्पना वाचकांस सहज करता येईल. जगद्धितेच्छु छापखान्याचे मालक केशव रावजी गोंधळेकर यांनीही हे पुस्तक ठराविक मुदतींत प्रसिद्ध करण्याच्या आमच्या इच्छेला मान देऊन, विलंब न करितां ते छापून काढण्याचे कामी विशेष लक्ष दिले याबद्दल आम्ही त्यांचेहि आभारी आहोत.

प्रस्तुत चरित्र ग्रंथ लिहिण्याचे काम नाजूक व जोखमीचे असे आम्हास का वाटते हे प्रारंभी सांगितलेच आहे. तथापि महाराष्ट्रांतील वाचकवर्गाची इच्छा व आमचे कर्तव्य ही दोन्ही लक्षांत घेऊन विद्यमान परिस्थितीत तो ग्रंथ बनला तसा लिहून आम्ही प्रसिद्ध केला आहे. त्यातील अनेक दोषांची जाणीव वाचकांप्रमाणे आम्हालाहि आहे. तथापि संकल्पाप्रमाणे हा पहिला चरित्रखंड तरी लोकमान्य टिळकांच्या तृतीय श्राद्धतिथीच्या आधी प्रसिद्ध करिता आला येवढ्यांतच आमचा स्वतःचा संतोष आहे, व वाचकांनीही तो आहे तसाच गोड करून घ्यावा अशी आमची त्यांना सविनय विनंती आहे.

पुणे

चैत्र शु. पौर्णिमा शके १८४५

रविवार ता. १ एप्रिल सन १९२३

न. चिं. केळकर.